

Tomislav Ćurić

DIJALOG LITURGIJE I UMJETNOSTI
PRIJEDLOZI I SMJERNICE ZA OBLIKOVANJE I UREĐENJE
LITURGIJSKOG PROSTORA

*Dialogue of Liturgy and Art suggestions and Guidelines for Design
and Arrangement of Liturgical space*

UDK: 27-528:7
27-528+726

Pregledni znanstveni rad
Review article
Primljeno: 4/2020.

293

Sažetak

Članak donosi prijedloge smjernica za ostvarenje kreativnog dijaloga između umjetnika i Crkve pri realizaciji konkretnih projekata. Namjera je izraditi niz kriterija i smjernica utemeljenih na provjerenim teološkim principima, duhu obnove Drugoga vatikanskog sabora i poslijesaborskoga razdoblja. Prijedlog smjernica i kriterioloških naznaka arhitektonskog i umjetničkog oblikovanja za liturgiju nipošto ne kani dati definitivni i zaključani sustav, već razraditi niz primijenjenih elemenata koji mogu potpomoći pri usmjeravanju, planiranju, ostvarivanju i vrednovanju suvremenih djela. U prijedlogu smjernica pokušat će se raspraviti i integrirati postojeće crkvene norme sadržane u liturgijskim knjigama.

Ključne riječi: liturgija, liturgijska mjesta, sakralna umjetnost, sakralna arhitektura.

UVOD

Suvremena umjetnost u liturgiji za Crkvu je potreba i nužnost. Naime, crkveni prostori nisu mjesta gdje se samo susreće prošlost, već i gdje se jezikom suvremenoga umjetničkog izražaja ispovijeda i slavi vjera. Drugim riječima, ono što se slavi, vjeruje i događa u liturgijskom prostoru crkvene zajednice treba pronaći odgovarajući izričaj u onome kako se taj prostor suvremeno, umjetnički i arhitektonski oblikuje. Pritom su potrebni kriteriji, smjernice i primjeri koji će omogućiti ravnopravan i plodan dijalog. Naime, umjetnost i arhitektura nisu podređeni i pasivni

sugovornici, već također vrela dubljeg razumijevanja biti liturgije i njezina poziva da bude prostor iskustva vjere. Poradi toga ovdje će se pokušati ponuditi smjernice i perspektive daljeg kreativnog dijaloga i suradnje umjetnika, arhitekata i crkvene zajednice.

1. OLTAR

Polazeći od činjenice da se crkveni prostor kao cjelina „stvara” iznutra, tj. od svojih jezgrenih formi, čini se logičnim krenuti od onih komponenti koje definiraju identitet crkvenoga liturgijskog prostora. Pritom „obredna funkcija” i „znakovna struktura”, kako sugerira teoretičar liturgijske arhitekture Crispino Valenziano, prožimaju svaku pojedinu komponentu crkvenoga prostora.¹

Oltar, ambon i sjedište predstavljaju prvu jezgrenu formu liturgijskoga prostora te su funkcionalnom dinamikom čvrsto povezani. Oltar je mjesto slavlja euharistije, ambon navještaja, a sjedište mjesto predsjedanja. Funkcionalnost im počiva na obrednoj interakciji ovih triju žarišta. Njihova će realizacija voditi računa o univerzalnim formama, prisutnima u tradiciji (krug, kvadrat, simboli središta), a njihov materijalitet i oblik ukazivati na aksijalnu narav, posebno oltara. Oltarni je prostor mjerilo crkve, jer pokreće sva druga žarišta – u prvom redu, ambon, sjedište, aulu – u dinamiku rasta cjeline. „Sabiruća četverostranost oltara, njegova otvorena plošnost kao i uzdignutost tvore elemente središta koji se reflektiraju na cjelinu liturgijskoga prostora. On je simbol središta – i simbol svih središta u kojima se nebo i zemlja međusobno privlače.”²

Opća uredba Rimskog misala donosi niz uputa o oblikovanju i korištenju oltara.³

„Oltar, na kojem se pod otajstvenim znakovima uprisutnjuje žrtva križa, ujedno je i Gospodnji stol, a Božji je narod na misi

¹ Usp. C. VALENZIANO, *Architettura liturgica*, u: A. J. CHUPUNGO (ur.), *Scientia Liturgica. Manuale di Liturgia. V: Tempo e spazio liturgico*, Piemme, Casale Monferrato, 1998., str. 422.

² P. SEQUERI, *L'estro di Dio. Saggi di estetica*, Glossa, Milano, 2000., str. 178.

³ Na istom tragu nalaze se slični, gotovo identični propisi u *Rimskom pontifikalu*: Red posvete oltara, u: *Rimski pontifikal*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1988., str. 184–185., br. 6–11 Prethodnih napomena.

sazvan da u njemu sudjeluje; središte je i zahvaljivanja koje se vrši euharistijom.⁴

„U svetome prostoru euharistiju valja slaviti na oltaru; izvan toga prostora može se slaviti i na prikladnom stolu, ali uvijek na stolnjaku i tjelesniku te uz križ i svijećnjake.“⁵

„Uputno je da u svakoj crkvi bude nepomičan oltar, koji jasnije i trajnije označava Krista Isusa, živi kamen (*1 Pt 2, 4; usp. Ef 2, 20*). U drugim prostorima koji su namijenjeni za bogoslužje oltar može biti pomičan. Nepomični je oltar onaj koji je tako građen da je pričvršćen za do te se ne može pomaknuti, a pomični onaj koji se može prenositi.“⁶

„Oltar, gdje god je to moguće, neka se gradi odvojeno od zida da se može lako obići i na njemu slaviti licem prema narodu. Neka zauzima takvo mjesto da bude uistinu središte kamo se sama od sebe usredotočuje pozornost svekolike zajednice vjernika. Oltar će redovito biti nepomičan i posvećen.“⁷

„Oltar, kako pomični tako i nepomični, posvećuje se prema obredu iz *Rimskoga pontifikala*. Pomični se oltar ipak može samo blagosloviti.“⁸

„U skladu s običajem i značenjem što je do nas došlo crkvenom predajom, ploča nepomičnoga oltara neka bude kamena, i to izrađena od prirodnoga kamena. Ipak, može se, prema sudu konferencije biskupa, uzeti i druga tvar, dolična, čvrsta i umjetnički obrađena. Nosači pak ili osnova na kojima leži ploča mogu se izraditi iz koje mu drago tvari, samo da je dolična i čvrsta. Pomični se oltar može napraviti iz bilo koje plemenite i čvrste tvari koja, prema običajima i predaji raznih krajeva, odgovara liturgijskoj upotrebi.“⁹

„Dobro je ušćuvati običaj da se kod posvećenja pod oltar ugrade, odnosno pohrane relikvije svetaca, pa i nemučenika. Samo neka se pazi da vjerodostojnost tih relikvija bude zajamčena.“¹⁰

„U novim crkvama koje se grade bolje je da se postavi samo jedan oltar, koji će u zajednici vjernika biti znak jednoga Krista

⁴ *Rimski misal. Opća uredba: iz trećega tipskog izdanja* (= OURM), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2004., br. 296.

⁵ OURM, br. 297.

⁶ *Isto*, br. 298.

⁷ *Isto*, br. 299.

⁸ *Isto*, br. 300.

⁹ *Isto*, br. 301.

¹⁰ *Isto*, br. 302.

i jedne euharistije Crkve. U već sagrađenim pak crkvama gdje je postojeći oltar tako smješten da otežava sudjelovanje naroda te se zbog svoje umjetničke vrijednosti ne može premjestiti, izgradit će se drugi nepomični oltar koji će se umjetnički oblikovati i obredno posvetiti te će se samo na njemu vršiti sveta slavlja. Da se pozornost vjernika ne odvraća od novoga oltara, postojeći oltar neka se posebno ne urešava.¹¹

„Iz poštovanja prema slavljenu Gospodnjega spomen-čina i prema gozbi na kojoj se pruža Gospodnje Tijelo i Krv, oltar na kojem se slavi neka bude prekriven bar jednim stolnjakom bijele boje, a on neka oblikom, mjerom i uresom odgovara gradi samoga oltara.“¹²

„Isto tako neka na oltaru ili blizu njega bude križ s likom raspetoga Krista, koji će okupljena zajednica moći dobro vidjeti. Korisno je da takav križ ostane u blizini oltara i izvan liturgijskih slavlja kako bi vjernicima prizivao u pamet spasonosnu muku Gospodnju.“¹³

U suvremenome liturgijskom prostoru može biti samo jedan fiksni oltar zbog konvergirajuće simbolike koja je ujedno kristocentrična i ekleziocentrična.¹⁴ On mora biti „četverokutno središte“ prema kojem će biti usmjerena ili oko kojega će biti sabrana čitava zajednica vjernika u slavlju euharistije.¹⁵ Položaj treba prihvatiti ponajprije zahtjeve obredne komunikacije: biti dostupan vjernicima, primjereno istaknut, usmjeren prema zajednici te izražavati postojanost i dostojanstvo; a kako je simbol samoga Krista, treba zauzimati središnje mjesto u ravnoteži između svetišta i glavne lađe.

Prostor svetišta (oltarni prostor) uvijek je naglašen i različit, ali i istaknut. U njegovu sklopu treba omogućiti organički raspored oltara, ambona i sjedišta. Pritom valja voditi računa

¹¹ *Isto*, br. 303.

¹² *Isto*, br. 304.

¹³ *Isto*, br. 308.

¹⁴ *Isto*, u br. 303 daje upute i za crkve u kojima već postoji oltar smješten tako da otežava sudjelovanje vjernika u euharistijskom slavlju ili se zbog svoje umjetničke vrijednosti ne može premjestiti. U takvim slučajevima „izgradit će se drugi nepomični oltar koji će se umjetnički oblikovati i obredno posvetiti te će se samo na njemu vršiti sveta slavlja. Da se pozornost vjernika ne odvraća od novoga oltara, postojeći oltar neka se posebno ne urešava.”

¹⁵ Usp. C. VALENZIANO, *Architettura liturgica*, u: A. J. CHUPUNGO (ur.), *Scientia Liturgica. Manuale di Liturgia. V: Tempo e spazio liturgico*, Piemme, Casale Monferrato, 1998., str. 423.

o dvostrukoj dinamici koje svetište u čijem se središtu nalazi oltar artikulira: konvergenciji (oltar sabire svećenika, službenike i zajednicu) i orijentaciji (oltar usmjerava prema svome obrednom središtu i unosi u eshatološki dinamizam onkraj oltara).

Postoji nekoliko obrazaca kod kojih se lako može uočiti način smještaja oltara u cjelini liturgijskoga prostora:

- *Longitudinalni tip liturgijskog prostora.* Koncepcija ima dugu povijesnu tradiciju jer se zajednica vjernika shvaćala kao narod Božji koji ide ususret Gospodinu. Nakon Drugoga vatikanskog sabora zadržava se longitudinalni tip građevine, samo što oltar nije smješten u dnu apside, nego u središtu svetišta crkve. Ovakvim se smještajem oltara nije u značajnijoj mjeri postigao koncilski zahtjev oblikovanja liturgijskoga prostora, jer se na taj način izuzima jedan vrlo važan liturgijski naglasak. Longitudinalni tip građevine ukazuje da je liturgija hod prema eshatološkoj stvarnosti, ali se u isto vrijeme udaljava od istine da je liturgija i gozba. Takva koncepcija položaja oltara manje je prikladan kao arhitektonsko rješenje jer smanjuje mogućnost iskustva zajedništva u euharistijskom slavlju.
- *Kružni tip liturgijskog prostora.* Smještaj oltara u geometrijsko središte kružne građevine ima određena teološka opravdanja: okupljena zajednica okružuje oltar i doživljava da je Krist izvor i središte liturgijskog slavlja i vjerničkog života. Koliko god se shema čini opravdanom i privlačnom, njezin je nedostatak praktične, liturgijsko-pastoralne naravi: predsjedatelj slavlja mnogim je sudionicima liturgijskog događanja okrenut leđima (a liturgijska obnova u duhu Drugoga vatikanskog sabora željela je učiniti odmak od toga).¹⁶ Pritom nije zanemariv ni simbolički nedostatak. Zajednica okupljena oko oltara može se doživjeti i zatvorenom zajednicom, a to u današnjem teološkome, pastoralnom i liturgijskom shvaćanju Crkve nipošto nije poželjno.
- *Polukružni tip liturgijskog prostora.* Postoje crkve u kojima je, zbog zadane arhitektonske koncepcije, oltar smješten u dnu prostora i prilazi mu se stubama. Iako je za takva rješenja vjerojatno postojala intencija omogućiti zajednici vjernika nesmetano praćenje liturgijskoga događanja, ovo je rješenje višestruko problematično, jer, s jedne strane, podsjeća

¹⁶ Usp. OURM, br. 299.

na kazališne dvorane i druge svjetovne sadržaje, a, s druge pak strane, onemogućuje praktično i djelatno sudjelovanje vjernika u bogoslužju.

- *Polukružni tip liturgijskog prostora u istoj razini.* Ovaj se tip liturgijskog prostora čini višestruko najprimjerenijim. Oltar koji se nalazi u lagano istaknutom svetištu (jedna do najviše dvije stube više od nivoa ostatka crkve) doživljava se središnjim mjestom cjelokupnoga liturgijskog događanja. Okupljena zajednica i blago uzdignuti oltar na istoj razini omogućuju praktično i djelatno sudjelovanje svih vjernika u bogoslužju: moljenje, pjevanje, slušanje, odgovaranje, gledanje, gestualnost.¹⁷ Vjernici su usmjereni prema Kristu kao središtu, ali u isto vrijeme i jedni prema drugima. Ovakva koncepcija otvorenog kruga (polukruga) ima snažnu simboliku otvorenosti i liturgijskoga događanja i same zajednice.¹⁸

Budući da je oltar središte i srce crkve te najvažniji element za slavljenje euharistije, s pravom ga se može smatrati najsvetijim predmetom liturgije i najvažnijim mjestom crkvene građevine. Stoga on treba biti u središtu bogoslužnog prostora kako bi bio fokus zajednice koja je prema njemu usmjerena. Oltar po formi treba biti četverokutan i na njemu se treba ostvariti žrtveni i gozbeni vid euharistijskog slavlja.¹⁹ Iz navedenoga valja zaključiti da smještaj oltara treba dovesti do harmonije svih sudionika slavlja, baš onako kako to naglašava dogmatska konstitucija o Crkvi Drugoga vatikanskog sabora *Lumen gentium* u br. 10:

„Premda se zajedničko [opće, op. a.] svećeništvo vjernika i ministerijalno ili hijerarhijsko svećeništvo razlikuju ne samo po stupnju nego i po biti, ipak su usmjereni jedno prema drugome;

¹⁷ M. Piacenza, na tragu br. 295 OURM-a, koji govori o oltaru u odnosu na crkvenu lađu („blagim povišenjem ili posebnom strukturiranošću i uresom”), ističe sljedeće: „Kod uređenja priliči također da stubište prezbiterija bude promišljano za potrebe obrednoga događanja, odnosno da ima simboličku vrijednost, pa i s obzirom na broj stuba, te da se ostavi dostatan prostor za nesmetano liturgijsko kretanje, kao primjerice za: kađenje, poklicanje, prostracije, ophode, smještaj sjedala.” M. PIACENZA, *Liturgijski prostor i njegovo središte. Prezbiterij, oltar i križ*, u: *Živo vrelo*, 35 (2018.) 11, str. 8.

¹⁸ Tipovi liturgijskog prostora za smještaj oltara, prema: A. BADURINA – B. ŠKUNCA – F. ŠKUNCA, *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas*, vl. naklada – Florijan Škunca, Zagreb, 1987., str. 104–106.

¹⁹ Usp. M. ŠKARICA, *Misa kao najbitniji bogoslužni čin za određivanje rasporeda bogoslužnog prostora*, u: B. ŠKUNCA (ur.), *Bogoslužni prostor. Crkva u svjetlu teologije, arhitekture i umjetnosti*, Hrvatski institut za liturgijski pastoral, Zadar, 1996., str. 46–49.

jedno i drugo, naime, imaju na svoj poseban način udjela u jednom Kristovu svećeništvu.²⁰

Narav i važnost oltara, a ujedno i cijeloga bogoslužnog prostora kojemu je oltar središte, jasno ukazuju na činjenicu da se ni oltar ni bogoslužni prostor ne mogu smatrati polivalentnima, u smislu da u većoj mjeri služe svojoj izvornoj svrsi (bogoslužje), ali da se mogu koristiti i za neke druge svrhe i prigode.²¹ Bogoslužnim se prostorom sa svima mjestima treba koristiti isključivo za slavljenje kršćanskih otajstava. Na tom tragu, važno je u bogoslužnom prostoru postaviti nepomičan oltar. Zato kršćanska predaja preferira kamen kao materijal iz kojega se izrađuje i oblikuje oltar. Osim toga, kameni je oltar i simbol Krista „duhovne stijene” (1 Kor 10, 4).²²

Najidealniji materijal za izradu oltara prirodni je kamen. Kameni oltar u sebi sadržava snažnu arhetipsku simboliku: on je temelj, kamen zaglavni, čvrsto uporište. Postoje pojedini slučajevi izrade oltara i od nekih drugih, manje plemenitih materijala (željezo, drvo, umjetni materijali), o čemu sud donosi pojedina biskupska konferencija. Pri korištenju takvim materijalima treba voditi računa o tome da materijal od kojega se izrađuje oltar bude doličan, čvrst i umjetnički obrađen.²³ Svakako se preporučuje da se u župnim crkvama oltar oblikuje tako da bude nepomičan i da gornja ploča („menza”) uvijek bude od prirodnoga kamena. Što se pak tiče ikonografije, oltar može biti obilježen križem, ali ne drugim skulpturama ili reljefima koji nameću neke druge teme ili likove i tako preusmjeravaju pozornost s otajstvenoga na narativno. Oltar se treba odlikovati suzdržanom plemenitošću i dostojanstvom, a da bi se to izrazilo najbolji je način nenametljiva ornamentika.

²⁰ DRUGI VATIKANSKI SABOR, Dogmatska konstitucija o Crkvi *Lumen gentium*, u: ISTI, *Dokumenti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 72008., br. 10.

²¹ Postoje primjeri da se u slučaju organizacije predavanja ili pak scenskih uprizorenja i određenih glazbenih događanja poseže za tim da se oltar ukloni kako bi se dobio poželjan i zadovoljavajući prostor u kojem će se ostvarivati neki drugi nesakralni sadržaji. Takvi su pokušaji očiti pokazatelji nerazumijevanja smisla, naravi i važnosti oltara i bogoslužnog prostora. Jedino izvođenje primjerene duhovne glazbe unutar bogoslužnog prostora ima svoje opravdanje. Sve druge događaje treba izmjestiti u prostore izvan crkve (pastoralni centri, dvorane...).

²² Usp. M. BABIĆ, *Nepokretan ili pokretan oltar?*, u: *Služba Božja*, 38 (1998.) 1, str. 121-124.

²³ Usp. A. BADURINA – B. ŠKUNCA – F. ŠKUNCA, *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas*, str. 107.

Dimenzije pojedinog oltara treba određivati u kontekstu cjeline, odnosno u skladu s drugim elementima, poglavito s ambonom i sjedištem. Anđelko Badurina u publikaciji *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas*, govoreći o crkvenome namještaju, navodi konkretne dimenzije oltara: minimum – kocka 90 cm x 90 cm x 90 cm; optimum – kvadar: visina 95 cm x dužina 120 – 160 cm x širina 90 cm.²⁴ Iako oltar predstavlja središte čitavoga bogoslužnog prostora, ne smije biti prevelik jer bi apsorbirao čitav prostor svetišta, ali ne smije biti ni toliko malen jer bi tada izgubio svoje funkcionalno, liturgijsko, estetsko i teološko značenje i simboliku. Svakako bi bilo poželjno da njegovoj monumentalnosti i posebnosti unutar pojedinoga bogoslužnog prostora pridonese prikladna umjetnička obrada. Oblik oltara treba slijediti formu oblika stola (kocka ili kvadar), na jednoj, dvije ili više nogu, ali može biti i puno plastično tijelo, obogaćeno prikladnim uresom i umjetnički oblikovano. Gornji dio oltara (*mensa*) svakako treba biti od jednoga komada.²⁵ Uloga oltara određena je oblikom i funkcijom. Stoga je od najveće važnosti oblikovanje oltara i, polazeći od njega, artikulacija cjeline liturgijskog prostora.

2. AMBON

Ako, dakle, forma oltara svojom simboličkom funkcionalnošću slijedi euharistijsku sabranost crkve, to se isto odnosi i na ambon i na sjedište za predsjedatelja. U sferi oltara ambon i sjedište pronalaze svoje simboličko i praktično mjesto. Oni trebaju omogućiti nesmetanu komunikaciju predsjedatelja sa zajednicom te definirati poziciju predsjedatelja na temelju teološkog poimanja dioništva čitave zajednice u obrednom slavlju. Zbog toga je potrebno ublažiti frontalnu diferenciju između prezbiterija i lađe crkve, ističući radije komplementarnost i uzajamnost različitih, ali i u arhitektonskom i simboličkom smislu međusobno povezanih cjelina kao što su svetište i lađa.

Ambon je, u prvom redu, simbol Crkve koja prihvaća Riječ Božju, odnosno posreduje Riječ u navješćaju. Struktura je ambona „simbolizacija praznoga groba”.²⁶ On je uzdignuto mjesto odakle se naviješta Kristovo uskrsnuće. Stoga njegov simbolizam

²⁴ *Isto*, str. 107.

²⁵ Usp. *Isto*, str. 77.

²⁶ Usp. C. VALENZIANO, *Architettura liturgica*, str. 425.

u velikoj mjeri počiva na figurativnoj metonimiji „odvaljenoga kamena” s Isusova groba u uskrsno jutro.²⁷

U *Općoj uredbi Rimskog misala* ističe se:

„Dostojanstvo Božje riječi traži da u crkvi bude prikladno mjesto za naviještanje, prema kojemu će se za vrijeme liturgije riječi sama od sebe obraćati pozornost vjernika. Zgodno je da takvo mjesto općenito bude nepomičan ambon, a ne tek običan pomični stalak. Uzevši u obzir raspored svake crkve, ambon treba da je postavljen ondje gdje će vjernici moći dobro vidjeti i čuti zaređene služitelje i čitače. S ambona se proglašuju jedino čitanja, pripjevni psalam i vazmeni hvalospjev; isto se tako može s njega držati homilija te izreći nakane sveopće molitve. Dostojanstvo ambona iziskuje da na nj uzlazi samo služitelj riječi. Pristoji se da se novi ambon, prije nego se uvede u liturgijsku uporabu, blagoslovi prema obredu iz Rimskoga obrednika.”²⁸

Konstitucija o liturgiji Drugoga vatikanskog sabora *Sacrosanctum concilium* pak naglašava: „U liturgiji, naime, Bog govori svojem narodu; u njoj Krist sveudilj naviješta evanđelje.”²⁹ Time se izriče bitan dio kršćanskoga bogoslužja u kojem se naviješta i slavi Božja riječ. Ovdje nije riječ o čitanju nekoga pisanog teksta, nego o obrednom činu u kojem Crkva slavi prisutnost Isusa Krista u liturgijskom naviještaju. Ovaj dio liturgije i bogoslužja, odnosno Služba riječi, odvija se na ambonu, koji se još naziva i stolom (oltarom) Božje riječi. U euharistijskom slavlju tako postoje dva stola – *ambon*, na kojem se „lomi”, naviješta i tumači Božja riječ koja je Krist, i *oltar*, na kojem se blaguje euharistija. To ipak ne znači da su oni na istoj razini, već da se nalaze u prikladnom suodnosu koji neće zasjeniti središnjost oltara.³⁰ U bogoslužnom prostoru treba biti samo jedan ambon. Njegovo mjesto treba u određenoj mjeri biti istaknuto, ali ne kao oltar, nego tako da bude bliže zajednici vjernika. *Opća uredba Rimskog misala* u br. 303 jasno ističe da je za ambon potrebno osigurati istaknuto

²⁷ Valenziano primjećuje da samo u Anastasisu, u bazilici Svetog groba u Jeruzalemu nema ambona, jer je navještaj uskrsnuća sam prazni grob. Usp. *Isto*, str. 426.

²⁸ OURM, br. 309.

²⁹ DRUGI VATIKANSKI KONCIL, Konstitucija o liturgiji *Sacrosanctum concilium* (= SC), u: ISTI, *Dokumenti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 72008., br. 33.

³⁰ „Isključiti je, primjerice, rješenje u kojem bi ambon bio na istoj osi kao i oltar, odnosno eliptičnu tlorisnu formu u kojoj bi oltar i ambon tvorili dva žarišta, čime bi im se pogriješno davala jednakovažnost.“ M. PIACENZA, *Liturgijski prostor i njegovo središte*, str. 11.

„prikladno mjesto” u blizini oltara kao središta sakralnog prostora, u žarišnoj točki okupljene zajednice, „gdje će vjernici moći dobro vidjeti i čuti zaređene služitelje i čitače” i „prema kojemu će se za vrijeme liturgije riječi sama od sebe obraćati pažnja vjernika”. Ambon također treba biti na uzvišenome mjestu, postojan i nepomičan, a u bogoslužnom prostoru ne bi ga trebalo zamijeniti pomičnim stalkom od drveta ili nekog drugog materijala.³¹

Obrednik *Blagoslova* dodatno podsjeća na narav ambona:

„Ambon ili mjesto s kojega se navješćuje riječ Božja treba da odgovara dostojanstvu te riječi i mora podsjećati vjernike na to kako je stol Božje riječi uvijek prostrt. (...). Ambon mora biti čvrsto građen i doličan. No zbog posebna građevnog oblika crkve, može i pokretan ambon odgovarati svojoj svrsi te ako je umjetnički izrađen, može biti blagoslovljen.”³²

Materijal od kojega se izrađuje ambon trebao bi biti prirodni kamen ili neki drugi prirodni ili plemeniti materijal dok se dimenzije određuju u odnosu na cjelokupnu formu svetišta i oltara. On ne smije biti sveden na razinu običnog stalka za knjige, jer su njegova narav i simbolika vezane za navještaj uskrsnuća – *monumentum resurrectionis* – pa i oblikom odgovara svojoj liturgijskoj funkciji uzvišenog mjesta odakle se navješta *evanđelje*.³³

3. SJEDIŠTE PREDSEDATELJA SLAVLJA

Liturgijska reforma Drugoga vatikanskog sabora istaknula je važnost sjedišta za svećenika slavitelja. Jedan od crkvenih otaca, sv. Justin, istaknuo je da „onaj koji predsjedava” označuje glavu tijela koje je Crkva jer vrši službu u ime Krista i njegovom ovlašću. Liturgijska saborska konstitucija *Sacrosanctum concilium*, na Justinovoj liniji, naglašava da je u predsjedatelju slavlja prisutan Krist.³⁴ Iz navedenih premisa proizlazi da je sjedalo predsjedatelja najprikladnije smjestiti u središtu u dnu svetišta (posebno ako je riječ o polukružnoj apsidi), prikladno izdignu-

³¹ Usp. M. ŠKARICA, *Misa kao najbitniji bogoslužni čin za određivanje rasporeda bogoslužnog prostora*, str. 50–51.

³² *Rimski obrednik. Blagoslovi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2007., br. 900.

³³ Anđelko Badurina, baš kao i kod opisivanja oltara u već spomenutoj publikaciji, donosi konkretne mjere – visina: 125 cm, s koso postavljenom pločom na gornjem dijelu (kosina najviše 30 stupnjeva); širina: 50 cm. Usp. A. BADURINA – B. ŠKUNCA – F. ŠKUNCA, *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas*, str. 110.

³⁴ Usp. SC, br. 7.

to te okruženo ostalim sjedalima za koncelebrante i poslužitelje. Istaknutost sjedišta u bogoslužnom prostoru važna je zbog teološke simbolike, ali i zbog liturgijskoga zahtjeva da predsjedatelj nesmetano može obavljati ulogu predsjedanja, ravnati molitvom i komunicirati sa zajednicom. Pritom treba voditi računa da mjesto predsjedatelja ni u kojem slučaju ne smije asocirati na bilo kakav oblik trona ili prijestolja, na što upućuje i *Opća uredba Rimskog misala*.

Opća uredba Rimskog misala o sjedištu govori sljedeće:

„Sjedište svećenika slavitelja treba da označuje njegovu službu predsjedanja skupu i ravnanja molitvom. Stoga mu je najprikladnije mjesto na dnu prezbiterija prema narodu, osim ako to priječi raspored zgrade ili druge okolnosti, na primjer ako bi prevelika udaljenost otežavala saobraćanje između svećenika i okupljene zajednice, ih pak ako se svetohranište nalazi na sredini iza oltara. Neka se izbjegava bilo kakav oblik prijestolja. Pristoji se da se sjedište, prije nego bude uvedeno u liturgijsku upotrebu, blagoslovi prema obredu iz Rimskoga obrednika. Isto tako neka se u svetištu rasporede i sjedala za svećenike suslavitelje te za prezbitere koji će, odjeveni u korsku odjeću, slavlju biti nazočni, ali u njemu neće koncelebrirati. Sjedalo za đakona neka se postavi u blizini sjedišta za slavitelja. Sjedala za poslužitelje neka se postave tako da se jasno razlikuju od sjedala za kler te da poslužitelji mogu s lakoćom vršiti povjerenu im službu.“³⁵

Ako se zbog određenih razloga sjedište za svećenika slavitelja ne može smjestiti u dnu svetišta (apside), onda ga treba smjestiti na drugo prikladno mjesto. Pritom treba voditi računa da bude vidljivo iz svih dijelova bogoslužnog prostora (zbog komunikacije svećenika i zajednice vjernika), ali uvijek tako da bude u odnosu s drugim liturgijskim žarištima (oltar i ambon) kako bi bilo omogućeno skladno odvijanje liturgijskih obreda. U ovim mogućnostima treba predvidjeti dovoljan razmak između spomenutih žarišta radi nesmetana i dostojanstvena kretanja kada je to potrebno tijekom slavlja. Već je djelomično naznačeno kako se svetište u obliku polukružne apside čini najprikladnijim prostorom, u kojem se na najsimboličniji i najznakovitiji način mogu rasporediti sva liturgijska žarišta za nesmetano, skladno i dostojanstveno vršenje liturgijskih obreda. Dobro je to istaknuo i Bernardin Škunca, prema kojemu je oblik polukružne apside „pun

³⁵ OURM, br. 310.

liturgijskih značenja, usko povezanih s bitnim sadržajem crkve: završna točka procesionalnoga ophoda, prostor osovinskog okupljanja liturgijskih žarišta, zatvaranje centripetalnog polukruga zajednice, pol eshatološke težnje cijeloga tijela Crkve i njezina otvaranja prema nebu (...). Stoga je temeljno da bi se postigao bitni sadržaj crkve, njezino liturgijsko usmjerenje, da bi apsida sačinjavala vrhunac cijele dvorane, da bi privlačila pažnju i poticala molitvu okupljenih vjernika: ovo treba postići kako arhitektonskim oblikom tako ikonografijom, njezinim figurama, bogatstvom ukrasa, živošću boja, materijalima, svjetlošću.³⁶

Anđelko Badurina definira *sedes* kao „udobno” sjedalo za svećenika.³⁷ Također ga smješta u dno svetišta te preporučuje da, ako je ikako moguće, bude izvan osi oltara. Ako je to nemoguće ostvariti, onda može ostati u osi oltara, ali u tom slučaju treba biti primjereno uzdignut tako da svećenik, i dok sjedi, bude vidljiv iz crkvene lađe. On predlaže da materijal za izradu *sedesa* bude drvo ili kamen; da bude u obliku „stolice”, ali da svakako pruža dojam „monumentalnosti”, pretpostavljajući vjerojatno „primjerenu monumentalnost”, izbjegavajući dojam prenaplašenosti, što se može postići pozornošću na pravu mjeru sjedišta. Što se tiče ostalih sjedala za službenike oltara, on ih pozicionira lijevo i desno od sjedišta za svećenika slavitelja, i to po jednu klupu sa svake strane,³⁸ od istoga materijala, ali manje monumentalna i niža, velika toliko da na njih mogu sjesti dvije osobe.³⁹

Bernardin Škunca također naglašava da mjesto sjedala predvoditelja liturgijskoga slavlja treba biti u blizini oltara i ambona. Podsjeća da se u starim crkvama sjedište postavljalo iza oltara, u dnu svetišta, na povišenome mjestu. To je omogućivalo da predvoditelj slavlja bude vidljiv svim vjernicima. Praksa je pokazala

³⁶ Citirano prema: M. ŠKARICA, *Misa kao najbitniji bogoslužni čin za određivanje rasporeda bogoslužnog prostora*, str. 49–50.

³⁷ Važno je istaknuti da naglasak ne bi trebao biti na fizičkoj udobnosti, nego na teološko-liturgijskoj simbolici svećenikova lika koji predsjedava zajednicom *in persona Christi* te umjetničko-estetskoj vrijednosti koja nadilazi čisto funkcionalnu svrhu. Ovo, naravno, ne znači da *sedes* mora biti „neudoban“ za sjedenje.

³⁸ Liturgijska praksa pokazuje kako su dvije „klupe”, po jedna s lijeve i desne strane sedesa, ipak nedostatne jer u liturgijskim slavljinama obično sudjeluje ili veći broj svećenika koncelebranata ili poslužitelja oltara. Nedovoljan broj sjedišta za druge službenike bogoslužja nužno dovodi do „ubacivanja” dodatnih sjedala koja mogu smetati liturgijskoj dinamici u svetištu crkve te definitivno negativno utječu na estetski doživljaj sakralnog prostora.

³⁹ Usp. A. BADURINA – B. ŠKUNCA – F. ŠKUNCA, *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas*, str. 78–79.

da prevelika udaljenost između svećenika i zajednice vjernika može biti stvarna zapreka za liturgijsko zajedništvo. Zato se, i po njemu, najprikladnijim mjestom za sjedište smatra mjesto iza ambona ili između oltara i ambona. Problem je i u tome što se u nekim crkvama mjesto predvoditelja slavija previše naglasilo te je interpretirano kao mjesto trona (*basileusa*). Obnovljena liturgija posve čini odmak od bilo kojih mogućnosti koje bi dovele do takvih interpretacija. Zato se preporučuje jednostavnost u traženju oblika jer će ona i estetski najbolje odgovarati.⁴⁰

4. SVETOHraniŠTE

I kod svetohraništa crkvene smjernice upućuju na oblikovanje posebnog prostora – kapele za pohranu euharistijskih prilika.

Opća uredba Rimskog misala o položaju i naravi svetohraništa govori sljedeće:

„Prema građi svake pojedine crkve i zakonitim mjesnim običajima, neka se presveti Sakrament čuva u svetohraništu u nadasve dostojnom, časnom, vidljivom, urešenom i za molitvu prikladnom dijelu crkve. Redovito neka bude samo jedno svetohranište, nepomično, izrađeno od čvrste, nepovredive i neprozirne tvari te zaključano na način da se što je moguće više otkloni mogućnost obeščašćenja. Povrh toga, pristoji se da se svetohranište, prije nego bude određeno za bogoslužnu uporabu, blagoslovi prema obredu iz Rimskoga obrednika.“⁴¹

„S obzirom na znak prikladno je da na oltaru na kojem se slavi misa ne bude svetohranište u kojem se čuva presveta euharistija. Priliči stoga, prema sudu dijecezanskoga biskupa, svetohranište smjestiti:

a) ili u prezbiteriju, ali ne na oltaru na kojem se slavi, u obliku i na mjestu koje će najviše odgovarati, ne isključujući ni stari oltar koji se više ne koristi za slavlje (usp. br. 303);

b) ili pak u nekoj kapeli, prikladnoj za osobno klanjanje i molitvu vjernika, koja je prostorno tijesno vezana s crkvom te vjernicima dobro vidljiva.“⁴²

⁴⁰ Usp. A. BADURINA – B. ŠKUNCA – F. ŠKUNCA, *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas*, str. 111–113.

⁴¹ OURM, br. 314.

⁴² *Isto*, br. 315.

„Prema drevnome običaju, pored svetohraništa neka trajno gori posebna svjetiljka na ulje ili od voska, a kojom će se označavati i častiti Kristova prisutnost.“⁴³

Crkvene smjernice pomno razlikuju dinamično euharistijsko slavlje, koje je središte i vrhunac čitave liturgije Crkve, u kojem aktivno sudjeluje sva zajednica vjernika, od onog statičnoga, osobnoga, kontemplativnoga, molitvenog odnosa prema Kristu prisutnom pod euharistijskim prilikama. Oltar zauzima središnje mjesto bogoslužnoga prostora u kojem se okuplja zajednica na slavlje euharistije. Svetohranište bi trebalo biti vidljivo iz prostora u kojem se aktivno slavi euharistija, ali ipak smješteno u posebnoj kapeli u blizini oltara, gdje bi takav prostor omogućio molitvu, klanjanje i kontemplaciju. U tom smislu i *Opća uredba Rimskog misala* u br. 315 preporučuje da mjesto za pohranu presvete euharistije bude „prikladno za osobno klanjanje i molitvu vjernika” te „prostorno tijesno vezano s crkvom te vjericima dobro vidljivo”.⁴⁴

Zasebna kapela najidealniji je prostor za pohranu i čuvanje euharistije. Sva druga rješenja manje su poželjna. Zato bi kod gradnje novih crkava čitavu arhitekturu trebalo osmisliti tako da kapela svetohraništa bude organski povezana s crkvom. Da bi se postigla usklađenost kapele svetohraništa s ostalim prostorom u crkvi, treba ju uvijek postaviti u neposrednoj blizini glavnog oltara zbog teoloških, pastoralnih, liturgijskih i praktičnih razloga.⁴⁵

Za izradu svetohraništa mogu se koristiti svi prirodni i plemeniti materijali. Dobro je voditi računa da vratnice zbog praktičnosti budu izrađene od metala i umjetnički oblikovane. Zapravo, sav tabernakul (svetohranište), može biti skulptorski obrađen, čak i s literarnom temom.⁴⁶

⁴³ *Isto*, br. 316.

⁴⁴ Usp. M. ŠKARICA, *Misa kao najbitniji bogoslužni čin za određivanje rasporeda bogoslužnog prostora*, str. 51–52.

⁴⁵ Usp. A. BADURINA – B. ŠKUNCA – F. ŠKUNCA, *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas*, str. 109–110.

⁴⁶ Usp. *Isto*, str. 78. Anđelko Badurina predlaže konkretne dimenzije vezane za izradu svetohraništa: veličina – unutrašnji prostor mora biti od 30 cm x 30 cm x 30 cm do 60 cm x 60 cm x 60 cm ili kombinacija tih dimenzija, u obliku kocke ili kvadra postavljenog u svim položajima; visina ključanice: 140 cm. Usp. *Isto*, str. 111.

5. KRSTIONICA

Za razliku od oltara, ambona i sjedišta koji su nošeni euharistijskim dinamikama (predsjedanje-navještaj-slavljenje euharistije) i njihove konstitutivnosti u cjelokupnoj organizaciji crkvene aule, svetohranište i krstionica predstavljaju „statična” žarišta naznačujući stožernost euharistije i krštenja u identitetu crkvenoga liturgijskog prostora. To ipak ne znači da su oni shvaćeni jednostavno kao „crkveni namještaj” i da ne poznaju sakramentalnu dinamiku. Krstionica i svetohranište, prije svega, zasebna su mjesta u kojima se evidentira inicijacijska, a potom i meditativna dimenzija crkvenog prostora.

Opće napomene u Redu krštenja Rimskog obrednika donose sljedeće smjernice:

„Krstionica, ili mjesto gdje krsno vrelo provire ili stoji, neka služi jedino za sakrament krštenja i neka bude posve dolično; tu se naime iz vode i Duha Svetoga nanovo rađaju kršćani. Bilo da se nalazi u nekoj kapeli, u crkvi ili izvan crkve, bilo u nekom dijelu crkve naočigled vjernicima, krstionica ima biti uređena tako da omogućuje sudjelovanje mnogih.”⁴⁷

„Obredi koji se kod krštavanja obavljaju izvan krstionice odvijat će se na različitim mjestima u crkvi koja su pogodnija za veći broj prisutnih ili za različite dijelove krsne službe.”⁴⁸

Obrednik *Blagoslova* dodatno proširuje i tumači narav, estetski i simbolički ustroj krstionice:

„Kad se podiže nova krstionica ili krsni studenac, treba sve urediti tako da se krsni obredi opisani u Redu krštenja djece ili u Redu pristupa odraslih u kršćanstvo mogu dolično i prikladno slaviti.”⁴⁹

„Bilo da je krstionica odijeljena od crkvene dvorane tako da se u njoj mogu cjelovito slaviti krsni obredi, bilo da se krsni studenac nalazi u samoj crkvenoj dvorani, sve neka se tako raspoređi da bude jasno kako je krštenje povezano s Riječju Božjom i s euharistijom, koja predstavlja vrhunac kršćanske inicijacije.”⁵⁰

„Krstionica koja je odvojena od crkvene dvorane neka bude dostojna otajstva koje se ondje slavi i neka bude pridržana samo

⁴⁷ *Rimski obrednik. Red krštenja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993., str. 10–11, br. 25 Općih napomena.

⁴⁸ *Isto*, str. 11, br. 26 Općih napomena.

⁴⁹ *Rimski obrednik. Blagoslovi*, br. 834.

⁵⁰ *Rimski obrednik. Blagoslovi*, br. 835.

za krštenje, kao što dolikuje mjestu iz kojega se, kao iz krila Crkve, po vodi i Duhu Svetome ljudi ponovno rađaju.⁵¹

„Krsni studenac, napose u posebnoj krstionici, mora biti nepomičan i neka uvijek bude umjetnički izgrađen iz prikladne građe. Neka u njemu blista čistoća i neka bude takav da katekumeni mogu uroniti ako se krsti uranjanjem. Radi što potpunijeg znaka, studenac se može izgraditi tako da voda teče kao iz pravog izvora. Osim toga, neka se uredi da se voda po potrebi može i ugrijati.“⁵²

Krstionica se smješta u zaseban prostor, te se konstituira kao sakramentalni prag pristupa. Nakon Drugoga vatikanskog sabora sakrament krštenja doživio je vrlo značajnu revalorizaciju. U tom kontekstu sve se više razvija teologija i značenje krštenja. *Katekizam Katoličke Crkve* navodi: „Sveti krst je temelj cijeloga kršćanskog života, ulaz u život Duha (...) i vrata koja otvaraju pristup drugim sakramentima te zaključuje da je krštenje sakrament preporođenja vodom i riječju.“⁵³

Krštenjem se postaje članom Crkve i zato ono predstavlja temeljno, inicijacijsko slavlje uključivanja u zajednicu Kristovih vjernika. Stoga je važno aktivno sudjelovanje zajednice vjernika u samom obredu, koji ima komunitarno značenje i čvrsto je povezan s potvrdom i euharistijom. Krštenje smjera prema euharistiji kao vrhuncu. Iz toga se lako dočitava suodnos triju bitnih liturgijskih žarišta: oltara, ambona i krstionice. Budući da novi *Obrednik* preporučuje sudjelovanje vjernika u obredu krštenja, krsni bi zdenac uvijek trebao biti u blizini oltara. Bernardin Škunca ističe:

„Krsni zdenac, u svakom slučaju, mora imati svoj prostor. Zato mu nije mjesto odmah uz oltar, na razini prezbiterija, jer je to prostor za euharistiju; nije mu mjesto niti uz ambon ili sjedalo, jer je to prostor za navještaj Riječi; nije mu mjesto niti uz tabernakul, jer je to mjesto za pohranu euharistije. Zato će mu prikladno mjesto biti kapela ili prostor u blizini glavnog oltara.“⁵⁴

Iz ovoga ne proizlazi nužnost da krsni zdenac bude u posebnoj kapeli. On može biti smješten na nekome drugom prikladnom

⁵¹ Isto, br. 836.

⁵² Isto, br. 837.

⁵³ *Katekizam Katoličke Crkve*, Hrvatska biskupska konferencija – Glas Koncila, Zagreb, 2016., br. 1213.

⁵⁴ A. BADURINA – B. ŠKUNCA – F. ŠKUNCA, *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas*, str. 114.

i znakovitome mjestu unutar bogoslužnog prostora koje je uređeno isključivo za slavlje krštenja. Pritom je važno voditi računa da mjesto krštenja bude povezano s prostorom u kojem je okupljena zajednica kako bi se na taj način omogućilo zajedničko slavljenje. Pri arhitektonskom i umjetničkom oblikovanju krsnog zdenca treba voditi računa o tome da on bude simboličan i znakovit te omogući obred onako kako *Opće napomene Reda krštenja* navode: uranjanjem ili polijevanjem. Prilikom oblikovanja krstionice važno je nastojati da dođe do izražaja dostojanstvo sakramenta krštenja.⁵⁵

Postoje i prijedlozi da krstionica bude smještena u blizini ulaza u crkvu zbog inicijacijskoga značenja i dinamike.⁵⁶ Takav smještaj krstionice u bogoslužnom prostoru otvara određeni broj pitanja, posebno kad je riječ o mogućnosti nesmetana ophoda svećenika i službenika, ali i u smislu pristupa vjernika u crkveni prostor.

6. CRKVENA AULA, MJESTO ZA PJEVAČE I ORGULJE TE ISPOVJEDAONICA

Crkva je „oslonjena” na oltar kao na svoju esencijalnu os. To vrijedi i za aulu, koja bilo da ima kružni, polukružni ili longitudinalni oblik, poznaje progresiju u usmjerenju na oltar i u eshatološkom otvaranju onkraj oltara. Aula je „okvir” koji smješta zajednicu i od nje tvori primarnu sliku Crkve, kako to ukazuje dokument Njemačke biskupske konferencije *Liturgie und Bild*.⁵⁷ Slično i Talijanska biskupska konferencija naglašava simboličko jednačenje između crkve-prostora i crkve-zajednice u sklopu otajstveno-sakramentalnoga događaja.⁵⁸ U stvarnosti, struktura aule simbolizira „crkvu” u pravome smislu, tj. „figurativna metonimija Crkve kao liturgijske građevine u cjelini kvalificira aulu

⁵⁵ Usp. M. ŠKARICA, *Misa kao najbitniji bogoslužni čin za određivanje rasporeda bogoslužnog prostora*, str. 52–54.

⁵⁶ Usp. A. BADURINA – B. ŠKUNCA – F. ŠKUNCA, *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas*, str. 79.

⁵⁷ DEUTSCHEN BISCHOFSKONFERENZ, *Liturgie und Bild. Eine Orientierungshilfe*, Handreichung der Liturgiekommission der Deutschen Bischofskonferenz, Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, Bonn, 1996., str. 11–13.

⁵⁸ CONFERENZA EPISCOPALE ITALIANA, *La progettazione delle nuove chiese. Nota pastorale della Commissione episcopale per la liturgia*, u: *Notiziario della Conferenza Episcopale Italiana*, br. 3 od 31. ožujka 1993., str. 53.

identificirajući se emblematično s njome”.⁵⁹ U tom kontekstu, ikonografija aule oslanja se ponajprije na „crkvenost” („jedna, sveta, katolička i apostolska Crkva”), odnosno na jedinstvo vjere slavljene u liturgiji. Iz istoga vrela potječe simbolika vratnica, čija ikonografija jasno naznačuje ulazak u „povijest spasenja”, koja se zbiva ovdje i sada. „Zato je zgodno da crkvena vrata, po svojoj izradbi i po umjetničkom uresu, budu znak Krista koji je rekao: ‘Ja sam vrata ovčama’ (Iv 10, 7). Ujedno neka budu znak vjernika koji tako žive da ih život vodi u vječno Božje prebivalište.”⁶⁰

Prostor za zajednicu formira najveći dio crkvenog prostora koji na temelju teološkog obrasca središnjosti oltara otvara mogućnost dioništva čitave zajednice u liturgijskom slavlju. Prostor sadržava i druge elemente: u prvom redu, mjesto za pjevače i orgulje, te u nekim slučajevima i ispovjedaonice (ondje gdje ne postoji mogućnost stvaranja posebno odvojenog mjesta za sakrament pomirenja). Već smo napomenuli da frontalna diferencija između prezbiterija i zajednice treba biti ublažena, a njihova blizina ostvarena na jednostavan način: zajednica ne bi smjela biti shvaćena kao „publika”, već kao subjekt liturgijskoga događaja. Stoga će oblikovanje aule za zajednicu voditi računa o tome da se omogući sabranost te upravljenost k oltarnoj orbiti. Prostor za zajednicu iz simboličkih i funkcionalnih razloga treba biti ocrtan horizontalno i vertikalno uzdužnim procesijskim prolazima. Prostor za zajednicu nije jednostavno statično mjesto odakle zajednica „prati” što se događa na oltaru ili „sjedi” u slušanju, već također i prostor pokreta. Svaki pokret nalazi se u čvrstoj svezi s oltarnim središtem. Prostor za zajednicu treba, s jedne strane, osigurati smještaj, a, s druge strane, dinamiku, odnosno omogućiti mjesto za skladno, jednostavno i otvoreno liturgijsko slavlje. Aula je dinamično, a ne statično mjesto sabiranja. Ona je oslonjena na procesijske putanje (prema oltaru, ambonu, krstionici) te se nipošto ne može oblikovati vođena idejom statičnoga gledateljstva, već dinamičnoga prohoda kroz crkveni prostor prema oltaru i od oltara.

Opća uredba Rimskog misala s najvećom pozornošću pristupa pitanju mjesta za vjernike laike vodeći se načelom aktivnoga

⁵⁹ C. VALENZIANO, *Architettura liturgica*, str. 427.

⁶⁰ *Rimski obrednik. Blagoslovi*, br. 943.

(*stvarnog, živog*) sudjelovanja⁶¹ i sviješću da je zajednica subjekt slavlja, te govori:

„Mjesta za vjernike treba rasporediti vrlo brižno, kako bi oni očima i duhom mogli živo sudjelovati u svetim slavljinama. Poželjno je da im se redovito stave na raspolaganje klupe ili stolci. (...) Klupe ili stolce, osobito u novopodignutim crkvama, treba tako urediti da vjernici mogu lako zauzeti onaj stav tijela što ga pojedini dijelovi obreda traže te da mogu s lakoćom pristupiti svetoj pričesti. Valja paziti da vjernici budu u stanju ne samo vidjeti svećenika, odnosno đakona i čitače, nego da ih, uz pomoć suvremenih tehničkih pomagala, mogu lako i čuti.“⁶²

Navedeni elementi – statični i dinamični – pridonose aktivnom sudjelovanju vjernika. Među njima se posebno ističe vizualna komunikacija, geste i nesmetani pristup koje prati i dostupnost suvremenih tehničkih pomagala.

Smještaj pjevačkog zbora također se vodi načelom sudjelovanja, jer je dio okupljene zajednice vjernika unutar koje obavlja posebnu ulogu. Pjevanje je u liturgiji služba koja još čvršće omogućuje puno sudjelovanje. Stoga je mjesto za zbor u dinamičnom i međusobno dobro povezanom odnosu s predvoditeljem slavlja i sa zajednicom vjernika.

Opća uredba Rimskog misala donosi i sljedeće smjernice:

„Pjevački zbor neka se, vodeći računa o raspoređaju svake crkve, smjesti tako da jasno bude vidljiva njegova narav, name to da je on dio okupljene zajednice vjernika i da ima osobitu službu; da obavljanje te službe bude olakšano; da svakom članu zbora bude na prikladan način omogućeno puno, sakramentalno sudjelovanje u misi.“⁶³

„Orgulje i druga zakonito odobrena glazbala treba smjestiti na zgodno mjesto gdje će biti na pomoć i pjevačkomu zboru i narodu kad pjeva i odakle će ih, kad sama sviraju, svi moći lako čuti.“⁶⁴

Iz navedenoga proizlazi da je pjevački zbor u službi zajednice vjernika, čiji je i sam dio. Njegov je prostor ujedno i mjesto za smještanje instrumenta (orgulja) koji prati pjevanje. Stoga prostor za zbor i orgulje treba biti sastavni dio zajednice vjernika te

⁶¹ Usp. SC, br. 11.

⁶² OURM, br. 311.

⁶³ *Isto*, br. 312.

⁶⁴ *Isto*, br. 313.

ga se ne treba odvajati od same zajednice (kao što je to bio slučaj u predkoncilskoj koncepciji „kora” iznad vrata, u donjem dijelu lađe). Zbor i orgulje trebaju imati posebno mjesto, koje će odgovarati specifičnim potrebama, akustici, broju i smještaju pjevača te veličini instrumenta.⁶⁵

Neki autori zastupaju tezu kako je jedna od mogućnosti da se pjevalište smjesti na galeriju u blizini ulaza u crkvu. No već iz same *Opće uredbe Rimskog misala* vidljivo je da je najprikladnije mjesto za pjevače u bogoslužnom prostoru, negdje na domaku predvoditelja slavija i vjernika. Ono bi se, dakle, trebalo nalaziti u dijaloškom odnosu sa svetištem i lađom crkve. Na taj se način pridonosi dinamičkom odnosu između triju „krugova” liturgijske zajednice: predvoditelj predvodi slavije, pjevači animiraju pjevanje i potiču zajednicu na aktivno, živo sudjelovanje.

Saborska konstitucija o liturgiji *Sacrosanctum concilium* naglašava kako svi sudionici liturgijskoga slavija trebaju aktivno sudjelovati i obavljati samo što njima pripada prema liturgijskim propisima.⁶⁶ Budući da pjevači aktivno sudjeluju u odvijanju obreda te pjevanjem pridonose skladnosti i svečanosti, oni obavljaju pravu liturgijsku službu.⁶⁷ Iako su pjevači dio okupljene zajednice, ipak trebaju imati posebno mjesto kako bi lakše i bolje mogli izvršavati vlastitu ulogu.

Orgulje i druga glazbala prikladna i odobrena za liturgijska slavija uvijek trebaju biti postavljena unutar bogoslužnog prostora tako da budu pomoć pjevačkom zboru, omogućuju i pjevanje okupljenoj zajednici koja u slaviju aktivno sudjeluje.⁶⁸ Preporučuje se da budu u blizini pjevača i predvoditelja zbora. Prilikom postavljanja orgulja i drugih glazbala treba voditi računa da se prikladno ugrade u prostor, tako da se njihov zvuk

⁶⁵ Usp. Š. MAROVIĆ, *Mjesto (locus) pjevačkog zbora u određivanju općega rasporeda bogoslužnog prostora*, u: B. ŠKUNCA (ur.), *Bogoslužni prostor*, str. 65–71.

⁶⁶ Usp. SC, br. 28.

⁶⁷ Usp. *Isto*, br. 29.

⁶⁸ Smjernice Njemačke biskupske konferencije *Liturgie und Bild* donose sljedeće: „Orgulje imaju povlašteno mjesto u katoličkom bogoslužju. Položaj orgulja mora naravno odgovarati akustičnim zakonitostima, ipak i ovdje vrijedi sljedeće: uloga orgulja (i drugih instrumenta) je sastavni dio bogoslužja, a ne samo ukras. Ukoliko se orgulje više ističu u prostoru, onda je njihova prospektna izrada od posebnog značaja. Ne postoji nikakvo opravdanje za postojanje krivih prospektnih svirala – koja bi prikrivala pojačala električnih orgulja. Prospektna izvedba treba odgovarati konstrukciji instrumenta, a u svom umjetničkom izričaju izražavati karakter crkvene glazbe – slava Bogu u liturgiji.” DEUTSCHEN BISCHOF-SKONFERENZ, *Liturgie und Bild*, str. 34–35.

ravnomjerno širi bogoslužnim prostorom u kojem se nalazi okupljena zajednica.⁶⁹

Kad je pak riječ o posebnome mjestu za slavlje pomirenja (ispovijed), postkoncilska liturgijska obnova snažno naglašava ulogu zajednice u liturgijskim obredima pa tako i u ovom sakramentu. Zato i sakrament pomirenja ima komunitarno, eklezijalno značenje, jer je i on čin Crkve kao zajednice. *Red pokore* naglašava da Crkva „pozivlje na obraćenje, zagovara grešnike i majčinskom brigom priskače u pomoć pokorniku da spozna i ispovjedi svoje grijeha“.⁷⁰ Na tragu ovoga, Bernardin Škunca ističe: „Zato se u duhu obnovljene pokorničke prakse najidealnijim smatra onaj oblik koji u sebi očituje i eklezijalno značenje pokore i pojedinačnu ispovijed grijeha i zajedničko davanje hvale Bogu.“⁷¹

Mjesto sakramenta pomirenja treba biti tako izrađeno da očituje mogućnost osobnog susreta i razgovora svećenika i vjernika, ali ne smije izostati ni zajedničarski vid.⁷² Pritom treba voditi računa da prostor ispovjedaonice omogućuje položaj tijela koji odgovara liturgijskom činu: stajanje, sjedenje ili klečanje.⁷³

Red pokore, govoreći o mjestu slavlja sakramenta, daje opći propis prema kojem se sakrament slavi „u crkvi ili oratoriju“ te određuje sljedeće:

„Što se tiče ispovjedaonice, neka konferencije biskupa izdaju odredbe, jamčeći ipak da uvijek na vidnom mjestu budu ispovjedaonice s čvrstom rešetkom između pokornika i ispovjednika, kako bi se njima mogli slobodno služiti vjernici koji to žele. Neka

⁶⁹ Usp. M. ŠKARICA, *Misa kao najbitniji bogoslužni čin za određivanje rasporeda bogoslužnog prostora*, str. 55.

⁷⁰ *Rimski obrednik. Red pokore*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2009., str. 15., br. 8 Prethodnih napomena.

⁷¹ Citirano prema: M. ŠKARICA, *Misa kao najbitniji bogoslužni čin za određivanje rasporeda bogoslužnog prostora*, str. 55.

⁷² Iako je slavlje sakramenta pomirenja *osobno* i *individualno*, ono je usmjereno obnovljenom sudjelovanju u zajednici vjernika te se stoga njegov komunitarni vid ne može isključiti. Obrednik *Blagoslova* ističe upravo tu narav mjesta za slavlje sakramenta pomirenja: „Sjedište za slavlje sakramenta pokore, postavljeno u crkvi, bolje ističe da je ispovijed i odrješenje od grijeha liturgijski čin koji pripada tijelu Crkve i usmjeren je obnovljenom sudjelovanju braće u žrtvi Krista i Crkve.“ *Rimski obrednik. Blagoslovi*, br. 930.

⁷³ Usp. M. ŠKARICA, *Misa kao najbitniji bogoslužni čin za određivanje rasporeda bogoslužnog prostora*, str. 55.

se ne ispovijeda izvan ispovjedaonice, osim ako ima opravdana razloga.⁷⁴

Kod nas se već uvriježio običaj izrade ispovjedaonica u obliku manje prostorije podijeljene na dva dijela – jedan dio za svećenika, a drugi za vjernika – koji su međusobno odijeljeni rešetkom ili pak otvoreni za izravnu komunikaciju. Postoje primjeri ispovjedaonica sličnih obliku „ormara”, jednake unutarnje forme, samo bez vanjskog okvira. Ipak se od svega najprikladnijim čini kao mjesto sakramenta pomirenja imati jedan zaseban prostor unutar crkve – *kapelu pomirenja*. Time bi se izbjegla praksa postavljanja ispovjedaonice „u prolazu” ili „kod crkvenih vrata”. Kapela pomirenja trebala bi biti izuzeta od velike „frekventnosti” ljudi, no ipak primjetljiva i lako dostupna. Uređenje kapele u kojoj bi se slavio sakrament pomirenja trebalo bi biti minimalističko, s križem, klecalom i prikladnim stolicama za svećenika i vjernika koji se ispovijeda.

7. OLTARNA SLIKA I DRUGE SLIKE, SKULPTURE I VITRAJI

Pitanje slika, skulptura i na kraju vitraja zasigurno dodiruje središnji motiv liturgijske umjetnosti. Koji je njihov bitni umjetnički sadržaj i kako se on susreće s teološkim postulatima? U rimskoj liturgijskoj tradiciji značenje oltara, odnosno svetišta, kao središnjeg liturgijskoga mjesta, povjereno je slici – oltarnoj ikonografiji. U tom kontekstu mjesto pronalazi umjetnički sadržaj koji se odnosi na Kristovo spasiteljsko djelo, odnosno, na „vazmeno otajstvo”. To obično mogu biti motivi iz Isusova navjesticiteljskoga djelovanja, te osobito teme vezane za smrt, uskrsnuće ili druga otajstva, dok drugi likovi, poput likova svetaca, osobito Blažene Djevice Marije, stoje u suodnosu s rečenim događajima ili u kontekstu prizora proslave. Isto nalazimo u davnoj tradiciji umjetničkoga prikazivanja svetaca u kršćanskoj umjet-

⁷⁴ *Rimski obrednik. Red pokore*, str. 17., br. 12 Prethodnih napomena. Smjernice Njemačke biskupske konferencije *Liturgie und Bild* donose sljedeće: Ispovjedni prostor treba oblikovati s krajnjom osjetljivošću. To treba biti mjesto na kojem će oprost i pomirenje moći postati vjerodostojni (napetost između otvorenosti i skrovitosti). Ako se ispovjedno mjesto nalazi u crkvenom prostoru, treba paziti na njegovu uklopljenost u prostor, ali i u odnos sa zajednicom. Budući da je sakrament pomirenja na osobit način obnavljanje milosti krštenja, može se postaviti pitanje dovođenja u vezu mjesta sakramenta pokore i mjesta krštenja. Katkad je to već učinjeno u kriptama i bočnim kapelama. DEUTSCHEN BISCHOFSKONFERENZ, *Liturgie und Bild*, str. 33.

nosti. Slike su nužne u oltarnoj ikonografiji, jer to iziskuje teološka narav svetišta koje se u slici otvara prema onom što se slavi, no ipak u Crkvi ne postoji strogi zahtjev za njihovom prisutnošću. Talijanska biskupska konferencija daje smjernicu prema kojoj oltarna ikonografija treba biti od početka sastavni dio projekta:

„Ikonografski program, koji na svoj način produžuje i opisuje slavljeno otajstvo u odnosu na povijest spasenja i zajednicu, treba biti prikladno predviđen sve od početka projektiranja. Osim toga, treba biti ostvaren prema liturgijskim i kulturnim mjesnim zahtjevima i u organskoj suradnji s projektantom, a da se pritom ne zapostavi prinos umjetnika i tehničara.“⁷⁵

Jedina „slika“ koju se na izravni način zahtijeva u liturgijskom slavlju jest križ. *Opća uredba Rimskog misala* donosi sljedeću odredbu:

„Neka na oltaru ili blizu njega bude križ s likom raspetoga Krista, koji će okupljena zajednica moći dobro vidjeti. Korisno je da taj križ ostane u blizini oltara i izvan liturgijskih slavlja kako bi vjernicima prizvao u pamet spasonosnu muku Gospodnju.“⁷⁶

Osim toga, u *Obredniku blagoslova* kaže se:

„Među svetim slikama ‘lik dragocjenog i životvornog križa’ zauzima prvo mjesto jer je simbol cjelokupnoga vazmenog otajstva. (...) Sveti križ ujedno predstavlja i Kristovu muku i njegovu pobjedu nad smrću, ali, kao što su to naučavali sveti oci, po njemu istodobno naviješta njegov drugi, slavni dolazak.“⁷⁷

Križ je primarna figurativna ikona.⁷⁸ Prema križu konvergiraju i druge slike, osobito oltarna *pala*, koja nosi prikaz Krista i svetaca, odnosno onih koji su uronjeni u Kristovo otajstvo.⁷⁹ U

⁷⁵ CONFERENZA EPISCOPALE ITALIANA, *La progettazione delle nuove chiese*, str. 58–59.

⁷⁶ OURM, br. 308.

⁷⁷ *Rimski obrednik. Blagoslovi*, br. 960.

⁷⁸ Ikonografija križa već u najstarijim prikazima odražava *pobjedu*, a ne muku križa – primjećuje teolog Ante Crnčević: „Prvi prikazi raspeća oslikavaju Krista prikovanu na križ u liku muževna čovjeka, živa i puna snage, uspravna pred drvom križa, odjevena u dugu haljinu (*colobium*) koja je znak kraljevskoga dostojanstva, snažno raširenih vodoravnih ruku i širom otvorenih očiju. Pogled mu je ‘zagledan’ i miran, a lice lišeno svake boli i trpljenja... Kao da je *križ raspet* na Krista, a ne Krist na križ. (...) Križ dakle i u likovnom predstavljanju Krista ostaje *prijestolje slave*. Križ je *tron* na koji se Krist uspeo da bi zakraljevao.” A. CRNČEVIĆ, *Križ – ikona kršćanske vjere. Umjetnost križa kao umijeće vjere u uskrsnuće*, u: *Živo vrelo*, 23 (2006.) 3, str. 13.

⁷⁹ Obrednik *Blagoslova* kaže: „Ti su likovi katkada izrađeni najvećom umjetničkom vještinom i odsijevaju religioznom plemenitošću. Zato su izraz one ljepote koja

pretkoncilskim crkvama, nošenima smjernicama Tridentskoga koncila i baroka, oltar je snagu prenosio na oltarnu sliku i svetohranište koji su bili objedinjeni. Svetohranište je bilo uporišna točka, sidrište oltarne slike. Današnje oltarne slike nemaju svoj oslonac u svetohraništu, već se artikuliraju u odnosu na oltar kao simboličko širenje obrednog prostora svetišta te ih treba osmišljavati upravo kao sastavni dio središnje ikonografije crkve. Dakle, liturgijska oltarna slika nije tek dekoracija, već izrasta iz sakramentalnog događaja koji se zbiva na oltaru i tvori ikonički sklop u čijem se okrilju slavi bogoslužje.⁸⁰

Temeljna je teološka okosnica oltarne slike „vidljivost Riječi”, nipošto „scenska dekoracija” ili prikazivanje koje ima didaktičku funkciju pouke o vjerskim istinama. U oltarnoj slici ponazočuje se davno načelo povezanosti riječi i slike, odnosno „inkarnacija logosa”. Oltarnu sliku ne bi trebalo shvatiti kao „predodžbu” ili „reprezentaciju”, već kao „priliku” da se vidljivim učini kršćansko otajstvo. Oltarna se slika može smatrati „slikom slike”, odnosno emanacijom inkarnacijskog načela koje u kršćanstvu ima ključnu ulogu. Na istoj se liniji nalazi ikonografija križnoga puta, smještenog uzduž crkvene lađe, kao i slike i kipovi svetaca u pokrajnjim kapelama koji stvaraju mjesto pobožnosti i meditacije.

Opća uredba Rimskog misala donosi sljedeće:

„U skladu s pradavnom predajom Crkve, na svetim mjestima vjernicima na štovanje se izlažu slike Gospodina, blažene Djevice Marije i svetaca, ali neka se ipak tako rasporede da vjernike mogu voditi otajstvima vjere koja se ondje slave. Neke se stoga pazi da se njihov broj ne bi bez reda umnožio, zatim da budu tako raspoređene da ne bi odvlačile pozornost vjernika od samoga slavlja. Redovito neka ne bude više od jedne slike jednoga te istoga sveca. Kod ukrašavanja i uređenja crkve – kad je riječ o slikama – valja općenito imati pred očima pobožnost cijele zajednice, ali i ljepotu i dostojanstvo samih slika.”⁸¹

od Boga proizlazi i k Bogu vodi. Likovi dozivaju vjernicima u pamet spomen na Isusa Krista i na svece koje predstavljaju, štoviše, na neki ih način dovode pred njihovo lice.” *Rimski obrednik. Blagoslovi*, br. 985.

⁸⁰ „Slike svetaca” – piše Valenziano – „ulaze u cjelinu ikonografskog programa aule kao odraza zajednice. No ikonografija svetaca ‘zaštitnika’ i svetaca ‘naslovnika’ crkve treba biti posebno obrađena, ponajviše u crkvama gdje u Kristu počivaju njihove relikvije.” C. VALENZIANO, *Architettura liturgica*, str. 433.

⁸¹ OURM, br. 318.

Primjenjujući i ovdje prethodno naznačen kriterij „uvođenja u otajstva vjere koja se ondje slave”, mjesta čašćenja svetaca kao i svete slike i likovi (u skulpturi, slikarstvu ili vitraju) smještaju se u liturgijski prostor. Pritom ne smiju zastirati središnja mjesta liturgijskoga prostora i središnju oltarnu ikonografiju. Pretjeranosti umnažanja oltara, kipova i slika ili pak prostorno i likovno isticanje „sveca-patrona” vidljivi su znakovi pogrešna shvaćanja koji zacijelo mogu dovesti i do iskrivljene pobožnosti. Navedeni kriterij smjera uspostaviti ravnotežu i sklad i u teološkom i u umjetničkom pogledu: u dobroj teološkoj i umjetničkoj mjeri slike, kipovi i vitraji koji prikazuju likove svetaca trebaju smještaj koji će omogućiti Crkvi – zajednici da sebe shvaća iz središnjih mjesta – kristocentričnih – a svece u sklopu uprizorenih događaja otajstva.⁸² Povezanost slike ili kipova sa sadržajem liturgijskih slavlja vodi se, dakle, općim načelom cjelovitosti.

Slike, skulpture i vitraji, u konačnici, reflektirajući otajstvenu bit kršćanskoga bogoslužja, i bivajući dijelom tog događanja, vode se inkarnacijskim principom – utjelovljenom Riječi.

„Sakralni sadržaj nekog umjetničkog djela spušta se za stepenicu niže i dublje od prikaza teme i opet izranja kao poruka – nadahnutu, prepričanu i doživljena. Jer, slika je također riječ. Slika govori, ima svoje značenje i poruku. Ovdje se može parafrazirati prolog Ivanova evanđelja i reći: ‘Na početku bijaše slika’.”⁸³

UMJESTO ZAKLJUČKA

Prijedlog smjernica i kriterioloških naznaka arhitektonskoga i umjetničkoga oblikovanja djela za liturgiju izrađen je na temelju važećih crkvenih normi, kao i razrađenih smjernica koje su već dugo u primjeni u drugim europskim zemljama. Iako u hrvatskoj znanstvenoj i stručnoj literaturi postoje slični pokuša-

⁸² Škunca također smatra mogućim uprizorenje sveca i u svetištu bogoslužnog prostora, a da se pritom ne naruši teološka koncepcija *oltarne slike*. „U određenom duhovno-teološkom odnosu njihova simbolička nazočnost može se upriličiti i u svetištu bogoslužnoga prostora. Primjerice, ako se sveca-patrona želi uprisutniti u svetištu, npr. sv. Antuna, moguće je da on, kao propovjednik bude likovno uprisutnjen u okviru Kristova govora na gori, ili, kao čudotvorac, u događajima Kristovih čudesa, ili, da sv. Ivan Krstitelj bude likovno izražen u okviru Kristova krštenja.” B. ŠKUNCA, *Temeljne odrednice za teologiju bogoslužnoga prostora*, u: ISTI (ur.), *Bogoslužni prostor*, str. 31–32.

⁸³ A. ŠULJIĆ, *Bitni sadržaji za umjetnički ures bogoslužnoga prostora*, u: B. ŠKUNCA (ur.), *Bogoslužni prostor*, str. 75.

ji, naš prijedlog smjernica na temelju šire refleksije o obilježjima liturgijske umjetnosti nastojao je integrirati što veći broj elemenata unutar jedinstvenoga obrednog programa koji mogu pripomoći pri usmjeravanju, planiranju, ostvarivanju i vrednovanju suvremenih djela za liturgiju. Time se još jednom potvrđuje da je dijalog umjetnosti i liturgije realan i moguć te ujedno nuždan. Naime, ono što Crkva slavi i vjeruje i danas treba pronaći odgovarajući suvremeni izričaj u onome *kako* je taj prostor umjetnički i arhitektonski oblikovan. Pritom su potrebni kriteriji, smjernice i primjeri koji će omogućiti plodan dijalog u stvaralačkoj slobodi, čime smo ovim radom željeli dati svoj doprinos.

DIALOGUE OF LITURGY AND ART
SUGGESTIONS AND GUIDELINES FOR DESIGN
AND ARRANGEMENT OF LITURGICAL SPACE

Summary

The article brings proposals for guidelines for the realization of creative dialogue between artists and the Church in the implementation of specific projects. The intention is to develop a series of criteria and guidelines based on verified theological principles, on the spirit of the renewal of the Second Vatican Council and the post-Council period. The proposal of guidelines and criterion indications of architectural and artistic design for the liturgy does not intend to give a definite and final system, but to develop a series of applied elements that can help guide, plan, realize and evaluate contemporary works. The proposed guidelines will try to discuss and integrate the existing church norms contained in the liturgical books.

Keywords: liturgy, liturgical places, sacral art, sacral architecture.